

MARIA CHROMIŃSKA

PRZEOBRAŻENIA STRUKTUR DEMOGRAFICZNYCH LUDNOŚCI ZWIĄZANEJ Z ROLNICTWEM INDYWIDUALNYM W OKRESIE POWOJENNYM

WPROWADZENIE

Problem ludności związanej z rolnictwem, szczególnie związanej z rolnictwem indywidualnym, nie był przedmiotem szerszego zainteresowania demografów. Nieliczne opracowania mają charakter incydentalny. Dostępne źródła statystyczne, oparte na kolejnych spisach ludności, pozwalają stwierdzić, iż Polska w okresie po odzyskaniu niepodległości po I wojnie światowej była w większości zamieszkałą przez ludność wsi¹, a dwie trzecie ludności utrzymywało się z rolnictwa. Potwierdziły to wyniki spisów powszechnych ludności z lat 1921 i 1931². Z tego obszaru kreowany był potencjał demograficzny kraju. Od prężności rodzin wiejskich uzależniona była i jest nadal gwarancją ciągłości pokoleń. Procesy urbanizacji i uprzemysłowienia, które rozpoczęły się w okresie międzywojennym zostały spętowane zmianami społeczno-ekonomicznymi po II wojnie światowej. System polityczny oparty na gospodarce centralnie planowanej, która nie dopuszczała do zachowania prywatnej własności środków, w tym ziemi, doprowadził do zahamowania, a w związku z tym do stagnacji w rozwoju gospodarstw rolnych³. Procesy te wywarły piętno na rozwoju demograficznym populacji wiejskiej, która wbrew wszelkim przeciwnościom przetrwała i przez długi okres czasu decydowała o zachowaniu ciągłości pokoleń, była również rezerwuarem siły roboczej dla szybko rozwijającego się przemysłu. W istotny sposób zasilala ludność miast i wielkich aglomeracji miejskich.

Zmiany, które nastąpiły w wyniku rewolucji solidarnościowej zastały ludność wiejską nieprzygotowaną do warunków tworzącej się gospodarki rynkowej. Te wszystkie okoliczności sprawiły, że ekonomiczne podstawy bytu rodzin rolniczych zostały zagrożone. W związku z tym istotnym staje się celowość podjęcia próby prześledzenia przeobrażeń struktury demograficznej tej kategorii ludności dla określenia czy i w jakim stopniu populacja ta będzie w stanie spełniać nadal rolę stymulatora w procesie reprodukcji ludności, zapewniającą z nadwyżką ciągłość pokoleń ludności kraju. Czy

¹ J. Z. Holzer, *Demografia*, PWE, Warszawa 1999, s. 132; E. Rosset, *Demografia Polski*, PWN, Warszawa 1975, s. 202.

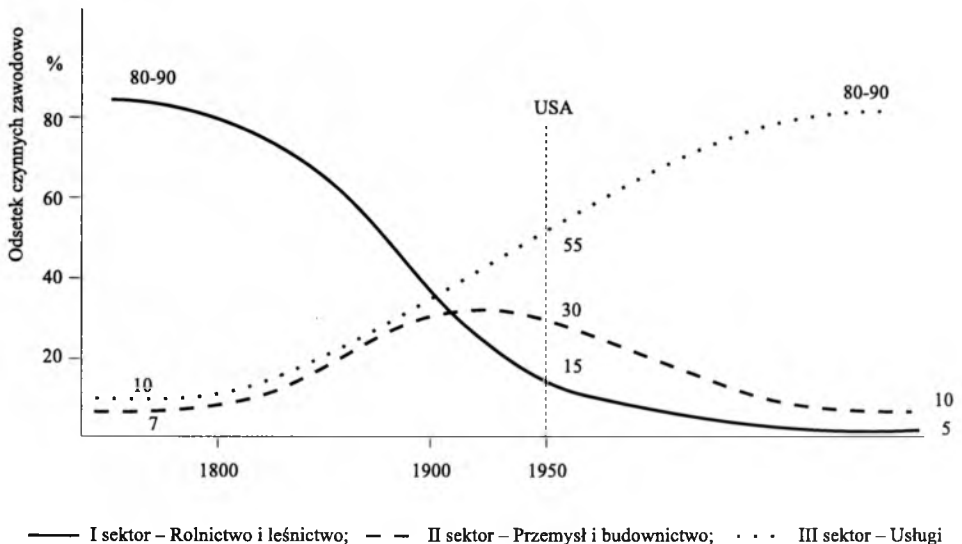
² *Historia Polski w liczbach*, GUS, Warszawa 1994, s. 151.

³ *Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Teraźniejszość i przyszłość*, red. F. Tomczak, PWRiL, Warszawa 1988, s. 21 - 24; M. Chromińska, *Czynnik ekonomiczny a dietażność rodzin rolników indywidualnych w Polsce. Studium statystyczno-demograficzne dla lat 1926 - 1984*, Wyd. AE, Poznań 1996, s. 205 - 216.

zapewni ona reprodukcję zasobów siły roboczej, przy założeniu, że siła ta wskutek procesów modernizacji i technizacji produkcji rolnej będzie maleć.

ZMIANY STRUKTURY DEMOGRAFICZNEJ LUDNOŚCI

Rozpatrując ewolucję struktury demograficznej wsi w ogóle, a w szczególności ludności utrzymującej się z rolnictwa w dłuższej perspektywie czasu nie sposób nie dostrzec rysujących się prawidłowości, które zostały zaobserwowane przez C. Clark i J. Fourastié⁴. Dokonali oni wyodrębnienia trzech grup aktywności zawodowej w okresie XVIII - XX wieku. Do pierwszej z nich zaliczyli rolnictwo i leśnictwo, druga związana jest z działalnością przemysłową łącznie z budownictwem oraz działalność wiążąca się coraz bardziej dynamicznie z rozwijającym się działem usług, tak w sferze działalności gospodarczej jak i społeczno-kulturowej. Nowoczesne społeczeństwa przechodzą, począwszy od XVIII wieku, ewolucję wyrażającą się w tym, że aktywność związana z uprawą ziemi, rybołówstwem i myślistwem w miarę upływu czasu ulega coraz to większemu ograniczeniu na rzecz działalności produkcyjnej. Jednocześnie już w XIX wieku zarysowuje się tendencja do równoległego wzmożenia działalności ekonomicznej w dziedzinie tzw. sektora usług, który w XX wieku w krajach wysoko rozwiniętych wysuwa się na pierwsze miejsce. Sektor ten zajmuje niejako miejsce dawniej dominującego sektora rolnictwa, rybołówstwa i myślistwa (rys. 1).

Rys. 1. Podstawowe tendencje zmian w strukturze ludności czynnej zawodowo według sektorów

Źródło: J. Turowski, *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*, TN KUL, Lublin 1994, s. 204.

⁴ C. Clark, *The conditions of Economic Progress*, London 1951, J. Fourastié, *Idées majeures*, Paris 1966.

Mając na uwadze tę ogólną prawidłowość, należy dostrzec dokonujące się zmiany w strukturze ludności aktywnej zawodowo w Polsce w XX wieku. Zdają się one potwierdzać ogólne tendencje dokonujące się w strukturze społeczno-ekonomicznej we współczesnym świecie (tab. 1).

Tabela 1

Ludność czynna zawodowo w Polsce według sektorów aktywności zawodowej w latach 1921 - 1995

Sektor	1921 ^a	1931 ^a	1950	1960	1970	1978	1988	1995 ^a
I	77,1	70,0	57,0	48,0	38,6	30,2	27,3	27,7
II	9,5	13,0	23,0	29,0	34,2	37,9	34,9	30,1
III	13,4	17,0	20,0	23,0	27,2	31,9	37,8	42,2
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

^a W podziale nie uwzględniono bezrobotnych.

Źródło: S. Widerszpil, *Przeobrażenia struktury społecznej w Polsce Ludowej*, Warszawa 1973, s. 155, 1995: *Rocznik Statyczny 1998*, s. 124.

Sektor rolniczy, który w 1921 r. stanowił źródło utrzymania przeważającej liczby społeczeństwa polskiego stopniowo traci swą wiodącą rolę na rzecz innych sektorów: przemysłu a ostatnio sektora usług, który zdaje się pod koniec XX wieku odgrywać decydującą rolę. Dostępne źródła statystyki publicznej uniemożliwiają pogłębioną analizę w kontekście ludności bezpośrednio związanej z działalnością rolniczą. Z tych względów rozważania zostaną ograniczone do najbardziej istotnych zmian, które dokonały się w okresie minionego stulecia, tzn. od chwili uzyskania przez Polskę niepodległości.

Pogląd na zmiany w dynamice ludności w środowisku miejskim i wiejskim oraz związane z indywidualnym gospodarstwem rolnym, stwarzają załączone zestawienia tabelaryczne (tab. 2 i 3).

Ludność Polski w latach 1921 - 1995

Tabela 2

Lata	Polska ogółem			W tym: ludność wsi związana z indywidualnym gospodarstwem rolnym		
	razem	miasto	wieś	razem	mężczyźni	kobiety
	w tys. osób					
1	2	3	4	5	6	7
1921	27177	6608	20250	16155,8	7767,0	8388,8
1931	32107	8792	23124	15993,9	7696,3	8297,6
1938	34849	10455	24394	.	.	.
1950	25008	9605	15009	14230,1	6936,1	7294,9
1960	29776	14206	15200	9132,5	4157,6	4974,9
1970	32642	17064	15578	10577,0	5250,4	5326,6
1978	35061	20150	14911	8428,4	4246,8	4181,6
1988	37879	23175	14704	7867,4	4005,4	3862,0
1995	38620	23777	14843	7921,8	4045,1	3876,7
1998	38667	23923	14744	.	.	.

1	2	3	4	5	6	7	
			wskaźniki struktury w %				
1921	100,0	24,6	75,4	100,0	48,1	51,9	
1931	100,0	27,5	72,5	100,0	48,1	51,9	
1938	100,0	30,0	70,0	.	.	.	
1950	100,0	39,0	61,0	100,0	48,7	51,3	
1960	100,0	48,3	51,7	100,0	45,5	54,5	
1970	100,0	52,3	47,7	100,0	49,6	50,4	
1978	100,0	57,5	42,5	100,0	50,4	49,6	
1988	100,0	61,2	38,8	100,0	50,9	49,1	
1995	100,0	61,6	38,4	100,0	51,1	48,9	
1998	100,0	61,9	38,1	.	.	.	

Uwaga: W podziale ludności na miejską i wiejską nie uwzględniono ludności centralnie spisanej dla: 1921 r. – 319 tys., 1931 r. – 191 tys., 1950 r. – 394 tys., 1960 r. – 370 tys.

Źródło: *Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1927*, s. 6; *Mały Rocznik Statystyczny 1938*, s. 12, 20, 21; *Rocznik Statystyczny 1989*, GUS, Warszawa 1989, s. 43; *Struktura demograficzna i społeczno-zawodowa ludności. Polska*, GUS, Warszawa 1996, tabl. I, s. 32 i 33, *Rocznik Statystyczny 1999*, GUS, Warszawa 1999, s. 96, tabl. 3(119).

Obliczenia wykonano w Centrum Badań nad Rodziną Akademii Ekonomicznej w Poznaniu.

Nietrudno zauważyć, iż ludność wiejska w świetle kolejnych spisów okresu międzywojennego jest ludnością dominującą (tab. 2). Ludność wsi związana z rolnictwem indywidualnym znacznie przewyższa liczbę ludności miast. Sytuacja ta utrzymuje się w prawie niezmiennych proporcjach w okresie po II wojnie światowej. Ulega stopniowym zmianom na korzyść ludności miejskiej, począwszy od 1960 r. z chwilą wkroczenia kraju w okres intensywnego uprzemysłowienia, pociągającego za sobą wzrost urbanizacji. Ponieważ liczba mieszkańców miast wzrasta niewspółmiernie szybko kosztem zmniejszania się ludności w środowisku wiejskim, a w szczególności ludności związanej z indywidualnym gospodarstwem rolnym. Zmiany w strukturze ludności w sposób bardzo wyraźny opisują oszacowane wskaźniki struktury (tab. 2). Syntetyczny pogląd na dokonane zmiany w dynamice przeobrażeń ludności według środowiska zamieszkania i działalności, związanej bezpośrednio z rolnictwem, ilustrują współczynniki tempa zmian ludności, obrazujące kolejne fazy zmian w tym zakresie (tab. 3).

Tabela 3

**Średnioroczne tempo zmian ludności w Polsce
w latach 1921 - 1938 i 1950 - 1995**

Lata	Ogółem	Miasto	Wieś	Ludność związana z indyw. gosp. rolnym
1	2	3	4	5
1921 - 1931	+1,87%	+3,22%	+1,49%	-0,11%
1931 - 1938	+1,38%	+2,93%	+0,90%	.
1921 - 1938	+1,57%	+2,91%	+1,17%	.
1950 - 1960	+1,96%	+4,44%	+0,14%	-4,81%
1960 - 1970	+1,03%	+2,06%	+0,27%	+1,64%
1970 - 1978	+1,03%	+2,40%	-0,62%	-0,98%

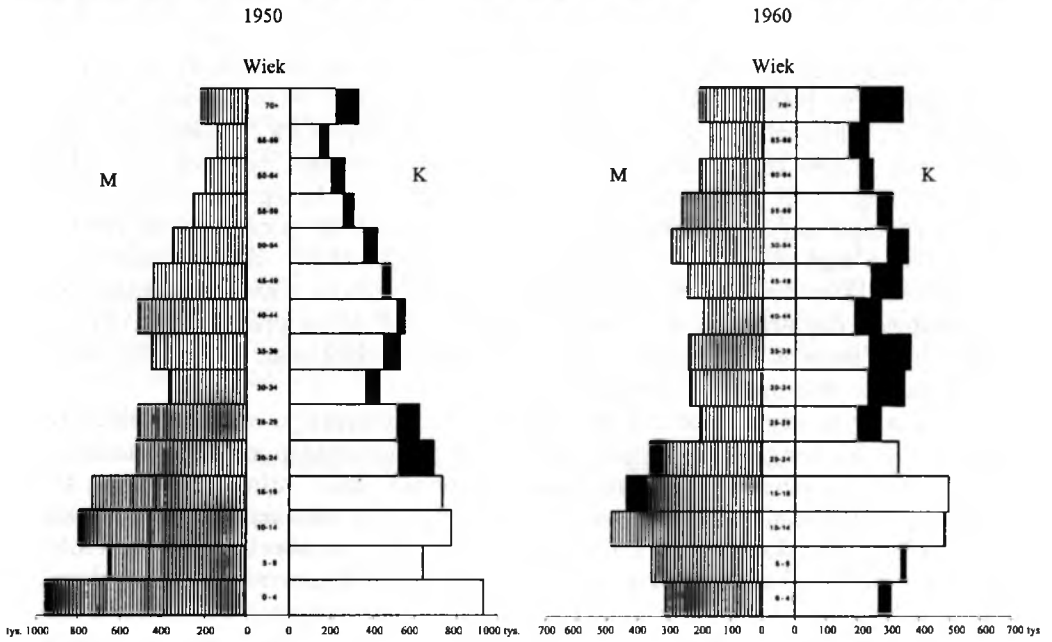
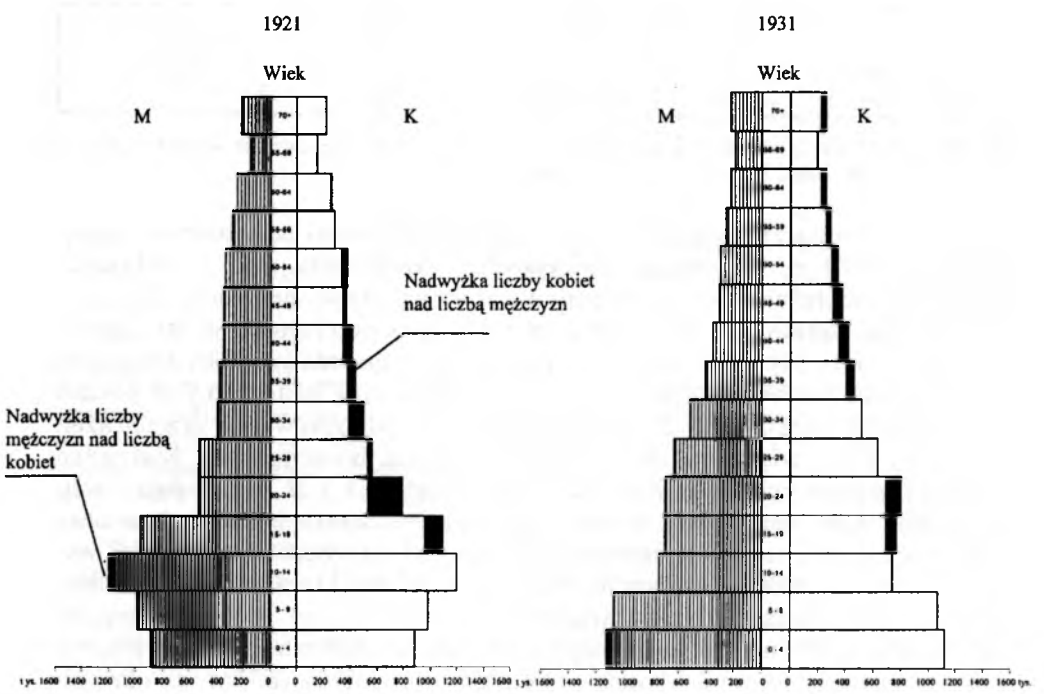
1	2	3	4	5
1978 - 1988	+0,86%	+1,57%	-0,16%	-0,76%
1988 - 1995	+0,32%	+0,43%	+1,57%	+0,11%
1950 - 1998	+0,93%	+1,96%	-0,04%	.

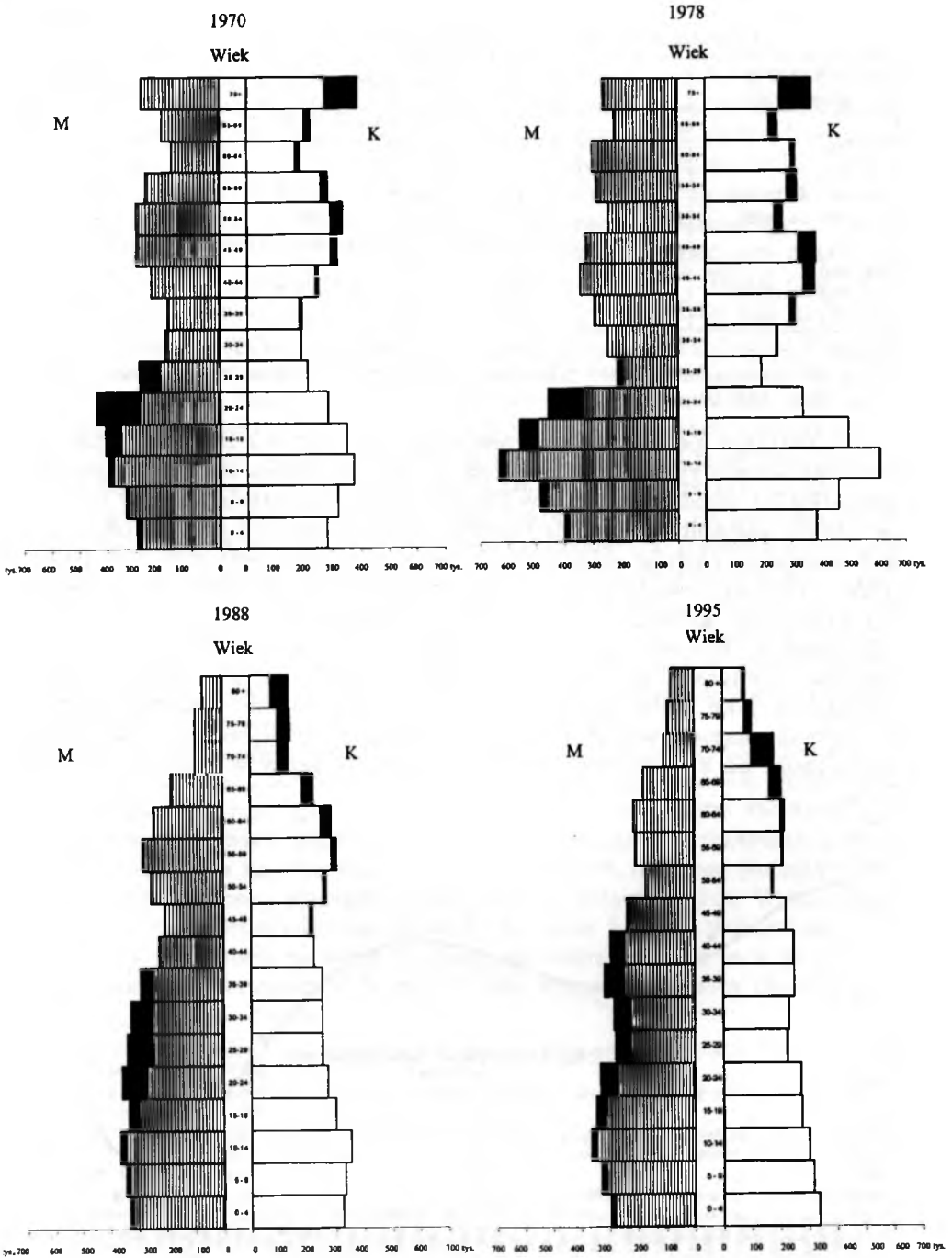
Źródło: Opracowanie własne na podstawie tab. 2. Obliczenia wykonano w Centrum Badań nad Rodziną Akademii Ekonomicznej w Poznaniu.

Najwyraźniejszy spadek dynamiki rozwoju ludności odnotowano począwszy od 1970 r., w którym zmniejszenie zaludnienia wsi, a zwłaszcza pracującej w rolnictwie uwydatnił się ujemną stopą przyrostu (tab. 3). Dostrzeżone zmiany w liczebności znalazły uzewnętrznienie w strukturze demograficznej populacji ludności wiejskiej, a zwłaszcza ludności związanej z rolnictwem indywidualnym. Ilustrują to przytoczone histogramy w postaci tzw. piramid wieku (rys. 2), które umożliwiają odwzorowanie przeobrażeń struktury płci i wieku badanej populacji w ujęciu historycznym. Nietrudno dostrzec wpływ kolejnych kataklizmów w postaci I i II wojny światowej, które dokonały poważnych deformacji struktur. Straty bezpośrednie oraz hipotetyczne związane z zahamowaniem procesu rozrodczości mają swój wyraz w postaci zmniejszenia się liczebności roczników, które zostały dotknięte bezpośrednio stratami działań wojennych i wpłynęły na liczbę urodzonych dzieci. Następstwem obu kataklizmów jest dalsza deformacja międzygeneracyjna w postaci falowania struktur (wyżów i niżów demograficznych, określanych przez demografów jako echo demograficzne, co jest następstwem cyklu wojennego, sformułowanego przez E. Rosseta). Nie bez znaczenia na deformację struktur demograficznych okazała się zaprogramowana akcja dzieci nienarodzonych w latach 1956 - 1993, przebiegająca z różnym natężeniem w czasie⁵, jakkolwiek w środowisku rolniczym występowała i przebiegała ona w sposób mniej intensywny. Budowa piramid wskazuje, że obok czynnika biologicznego duży wpływ na deformację struktur tej kategorii ludności wywiera czynnik migracyjny, którego wpływ można dostrzec począwszy od 1960 r. Piramida z tego okresu (rys. 2) wskazuje na zdecydowany ubytek liczebności mężczyzn, który trwa przez dwie kolejne dekady. Pewna stabilizacja zdaje się następować dopiero w świetle spisu 1988 r., w którym proporcje struktury płci uległy pewnej stabilizacji, jakkolwiek należy odnotować wyższe liczebności kobiet w stosunku do liczebności mężczyzn.

Poważnym czynnikiem, który wpłynął na deformację struktur okazały się ruchy migracyjne. W świetle dostępnej dokumentacji miejsce zamieszkania w środowisku wiejskim zmieniło ponad 23,5 mln osób (tab. 4). Zmiana ta dokonała się w zakresie dwóch strumieni migracji. Do środowiska miejskiego odeszło ponad 11 mln osób, natomiast w obrębie wsi zmieniło miejsce zamieszkania ponad 12 mln osób. Najintensywniejszy charakter przybrały one w okresie równoległej, szybko postępującej industrializacji i urbanizacji kraju, która przypadła na lata 1956 - 1970 oraz następną dekadę 1971 - 1980 (tab. 4 i rys. 3).

⁵ Problem ten omawia szerzej S. Wierchosławski w: *Demograficzne aspekty procesu starzenia się ludności Polski*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1999, z. 1, s. 32 i n.

Rys. 2. Struktura ludności wiejskiej związanej z indywidualnym gospodarstwem rolnym w Polsce według płci i wieku w latach 1921 - 1995

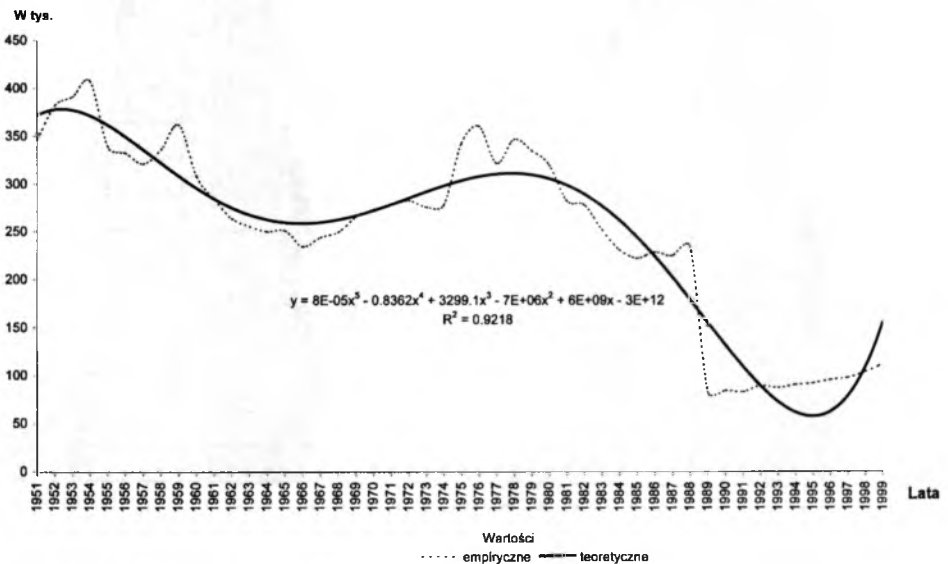
Źródło: Na podstawie Spisów Ludności 1921 - 1931 i 1950 - 1988 oraz Mikrospisu Ludności 1995.

Migracje wewnętrzne ludności Polski w latach 1952 - 1998

Strumień migracji wewnętrznej	Ogółem	1952-1955	1956-1970	1971-1980	1981-1989	1990-1998
	w tysiącach osób					
Ogółem	42189,8	5633,5	17328,9	8933,0	6180,5	4113,9
w tym						
ze wsi do miast	11110,5	1053,4	4067,6	3138,0	2032,1	819,4
ze wsi na wieś	12226,6	1556,6	6130,9	2339,7	1389,4	810,0
	wskaźniki struktury w % dla i-tego strumienia migracji					
Ogółem	100	13,4	41,1	21,2	14,6	9,8
ze wsi do miast	100	9,5	36,6	28,2	18,3	7,4
ze wsi na wieś	100	12,7	50,1	19,1	11,4	6,6

Źródło: Opracowanie własne na podstawie obliczeń wykonanych w Centrum Badań nad Rodziną AE w Poznaniu. Obliczeń dokonano na podstawie Roczników Demograficznych z lat 1960 - 1999, GUS Warszawa.

Dokonujące się zmiany w przemieszczeniu ludności bardziej szczegółowo przedstawia rys. 3. Wskazuje on na dwa maksima mające miejsce na początku lat pięćdziesiątych i w latach siedemdziesiątych. Zmiany ustrojowe, które nastąpiły w wyniku rewolucji solidarnościowej przyczyniły się do zahamowania ruchów migracyjnych począwszy od 1989 roku. W latach 1950 - 1970 migrowało więcej mężczyzn niż kobiet. Wynikało to z rozbudowy przemysłu (głównie ciężkiego) i stwarzania zapotrzebowania na męską siłę roboczą. Przyrost zatrudnienia mężczyzn poza rolnictwem pochodził głównie z migracji ze wsi, a kobiety migrowały w tym okresie przede wszystkim jako osoby towarzyszące. Z kolei w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych więcej kobiet niż mężczyzn podejmowało pracę poza rolnictwem na skutek podejmowania przez nie pracy w różnych działach

Rys. 3. Migracje ze wsi do miast w Polsce w latach 1951 - 1999

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Roczników Demograficznych z lat 1960 - 2000, GUS, Warszawa.

gospodarki narodowej oraz dążenia do podejmowania lżejszej pracy w porównaniu z pracą w rolnictwie⁶. W strumieniach migracyjnych zjawiskiem znanym od dawna jest wysoki udział ludzi młodych, który wyjaśniany jest większą łatwością podejmowania decyzji o zmianie miejsca zamieszkania przez młodzież oraz faktem, że okres skończenia nauki, usamodzielnienia się ekonomicznego i zakładania własnej rodziny stwarza warunki sprzyjające migracjom. Struktura wieku migrantów wiąże się ze zjawiskami wyzów demograficznych. Wiek szczytowych migracji przesunął się z 23 lat w 1971 r. do 24 - 25 w 1982 r.; wzrósł też udział procentowy migrantów w wieku 25 - 29 kosztem młodszych z grupy 20 - 24 lata⁷. Wśród migrantów przeważają osoby młode, głównie w wieku 21 - 40 lat. Zdaniem A. P. Wiatraka rolnictwo opuszczają coraz młodsze roczniki, w miarę powiększania się obszaru gospodarstwa i wzrostu produktywności ziemi. Migrują z rolnictwa te osoby, które są zbędne z punktu widzenia produkcji rolniczej⁸. Czynnikiem sprawczym migracji stałej w gospodarstwach chłopskich nie jest ich obszar, ale typ gospodarstwa w powiązaniu z ich poziomem produktywności, a w następstwie tego z racjonalnością ich gospodarowania.

Jednym z najważniejszych czynników wpływających na przebieg procesów migracyjnych na wsi jest wysokość dochodów i kształtowanie się jego parytetu w stosunku do ludności miejskiej i innych terenów wiejskich⁹. Coraz częstsze są także opinie, że bardzo istotną przyczyną odpływu ludności ze wsi jest nadmierne rozproszenie osadnictwa wiejskiego¹⁰, brak środków produkcji, niedorozwój infrastruktury technicznej i społecznej¹¹. Migracja stała z rolnictwa powoduje nie tylko starzenie się ludności chłopskiej, ale również brak żon dla młodych rolników.

W toku dalszego postępowania badawczego uwagę skoncentrowano na zagadnieniu reprodukcji ludności wiejskiej. Rodziny rolników indywidualnych istotnie wyróżniają się swą dzietnością¹². Dzięki tym rodzinom wyróżnia się cała wieś. Mówiąc o całej wsi uogólniamy szczególną funkcję rodzin rolniczych na wszystkich mieszkańców wsi, do czego jesteśmy zmuszeni niedostateczną szczegółowością danych statystycznych. Współczynniki reprodukcji brutto informują nas, ile jedna kobieta przeżywszy wiek rozrodczy pozostawia po sobie dziewczynek, które zastąpią ją w przyszłości w procesie macierzyństwa. Współczynniki reprodukcji netto określają, ile

⁶ A. P. Wiatrak, *Zmiany w zasobach siły roboczej zaangażowanej w rolnictwie polskim w latach 1950 - 1985*, „Studia Demograficzne” 1988, nr 1/91, s. 60 - 61.

⁷ A. Rosner, *Mobilność przestrzenna a kształtowanie się struktur społeczno-demograficznych*, „Więś i Rolnictwo” 1985, nr 3(48), s. 34 - 35.

⁸ A. P. Wiatrak, *Skala migracji i wykształcenie migrantów z gospodarstw chłopskich*, „Więś i Rolnictwo” 1985, nr 3(48), s. 152 - 159; J. Małysz, *Odpływ siły roboczej z rolnictwa do zawodów pozarolniczych*, „Ekonomista” 1968, nr 5(68), s. 1133.

⁹ W. Rakowski, *Migracje ludności wiejskiej województwa radomskiego i ich wpływ na proces wyludniania się terenów rolniczych*, „Monografie i Opracowania”, I SiD SGPiS, Warszawa 1985, nr 195(4).

¹⁰ A. Gawryszewski, *Migracje ludności, w: Rozmieszczenie i migracje ludności a system osadniczy Polski Ludowej*, red. K. Dziewoński i E. Iwanicka-Lyrowa, „Prace Geograficzne” PAN, Ossolineum, Wrocław 1977, nr 117.

¹¹ A. Stasiak, *Analiza uwarunkowań i skutków migracji ze wsi do miast ze szczególnym uwzględnieniem wpływu tych migracji na strukturę ludności. Ekspertyza PAN wykonana pod kierunkiem A. Stasiaka*, PAN, Warszawa 1987; M. Łąguna, J. Cichoń, *Warunki stabilizacji w zawodzie rolnika*, „Więś Współczesna” 1988, nr 4; M. Serwin, *Wyludnianie się obszarów przygranicznych Polski północno-wschodniej*, „Więś Współczesna” 1987, nr 10.

¹² S. Borowski, *Udział ludności rolniczej w odtwarzaniu potencjału demograficznego Polski Ludowej*, w: *Szkice z teorii reprodukcji ludności. Prace wybrane. Zebrał i wstępem zaopatrzył S. Wierchosławski*, Ossolineum, 1983, s. 419.

matka pozostawi po sobie dziewczynkę, które dożyją jej wieku i zastąpią ją w funkcjach macierzyńskich.

Obydwa współczynniki reprodukcji (tab. 5) znacznie zmniejszyły się w okresie powojennym. Współczynnik reprodukcji brutto zmniejszył się w 1998 r. w relacji do 1950 r. o: dla ogółem 61,3%, dla miast 61,2% a dla wsi 56,7%. Współczynnik reprodukcji brutto w 1950 r. dla wsi był wyższy o 24,5% w porównaniu ze współczynnikiem dla miasta, a w 1998 r. o 38,7%. W 1950 r. 100 matek wiejskich pozostawiało po sobie około 161 dziewczynkę, a w 1998 r. tylko 83 dziewczynki.

Tabela 5

Zmiany w reprodukcji ludności Polski w latach 1950 - 1998

Lata	Polska ogółem	Miasto	Wieś	Poziom na wsi (miasto = 100)
Współczynniki dzietności				
1950	3,705	3,235	4,030	124,6
1955	3,605	3,175	4,020	126,6
1960	2,980	2,450	3,590	146,5
1965	2,520	1,915	3,275	171,0
1970	2,200	1,710	2,885	168,7
1975	2,270	1,770	3,180	179,7
1980	2,276	1,928	2,908	150,8
1985	2,329	2,045	2,817	137,8
1990	2,039	1,768	2,483	140,4
1995	1,508	1,401	1,958	139,8
1998	1,431	1,251	1,730	138,3
Współczynniki reprodukcji brutto				
1950	1,790	1,558	1,936	124,3
1955	1,742	1,546	1,941	125,5
1960	1,438	1,168	1,731	148,2
1965	1,217	0,925	1,582	171,0
1970	1,064	0,832	1,389	166,9
1975	1,096	0,855	1,537	179,8
1980	1,108	0,939	1,416	150,8
1985	1,132	0,993	1,371	138,1
1990	0,991	0,858	1,209	140,9
1995	0,783	0,680	0,952	140,0
1998	0,693	0,605	0,839	138,7
Współczynniki reprodukcji netto				
1950	1,491	1,300	1,610	123,8
1955	1,519	1,366	1,675	122,6
1960	1,339	1,098	1,601	145,8
1965	1,149	0,879	1,487	169,2
1970	1,011	0,794	1,315	165,6
1975	1,059	0,826	1,484	179,7
1980	1,073	0,910	1,368	150,3
1985	1,100	0,967	1,331	137,6
1990	0,967	0,837	1,179	140,9
1995	0,765	0,664	0,931	140,2
1998	0,682	0,596	0,825	138,4

Źródło: Lata 1950, 1960: *Rocznik Demograficzny 1945 - 1966*, GUS, Warszawa 1968, lata 1965, 1975: *Rocznik Demograficzny 1976*, GUS, Warszawa 1976, tabl. 24(36), lata 1970 i 1980: *Rocznik Statystyczny 1987*, GUS, Warszawa 1987, s. 51, tabl. 23(84), *Rocznik Demograficzny 1998*, GUS, Warszawa 1998, tabl. 67(105), rok 1985: *Roczniki Statystyczne. Demografia 1991*, GUS, Warszawa 1991, s. 143, tabl. 53(80), lata 1990, 1995 i 1998: *Rocznik Statystyczny 1999*, GUS, Warszawa 1999, s. 104, tabl. 17(133).

Opracowanie własne, obliczenia wykonano w Centrum Badań nad Rodziną AE w Poznaniu.

Wieś, a więc ludność rolnicza oddaje swoje nadwyżki miastom i pozarolniczym działom gospodarki. Szczególnie wielki odpływ ze wsi zanotowano w województwach słabo uprzemysłowionych (białostockim, koszalińskim, zielonogórskim) oraz mały odpływ z województw uprzemysłowionych¹³. W województwach słabo uprzemysłowionych trzeba najczęściej opuścić wieś, aby pracować poza rolnictwem. W województwach uprzemysłowionych obserwuje się odpływ z rolnictwa bez zmiany miejsca zamieszkania. Tam łączy się zawód rolniczy z pozarolniczym. W następstwie emigracji, jak również przepływu ludności rolniczej do pozarolniczych działów gospodarki bez zmiany miejsca zamieszkania, poza rolnictwem mamy rodziny, których oboje rodzice przeszli z rolnictwa, tylko jeden z rodziców przeszedł z rolnictwa oraz żaden z rodziców nie przeszedł z rolnictwa. Rodziny, w których oboje rodzice (lub tylko jeden z nich) przeszli z rolnictwa wyróżniają się większą dzietnością¹⁴. Dzietność kobiet imigrujących ze wsi do miast oraz przechodzących z rolnictwa do pozarolniczych działów gospodarki, jest tym większa, im w późniejszym wieku nastąpiła emigracja lub wyjście z rolnictwa. W miastach wysoką dzietnością odznaczają się te kobiety, które emigrowały ze wsi w wieku 20 lat i później.

Przytoczone mierniki charakteryzujące proces reprodukcji w Polsce w ujęciu środowiska miejskiego i wiejskiego (tab. 5) wykazują tendencję spadkową mimo wahań spowodowanych kształtowaniem się wyżów i niżów demograficznych. Łatwo zauważyć, że o ile tendencja spadku dzietności w środowisku miejskim już od 1965 r. nie zapewnia ciągłości pokoleń, to w środowisku wiejskim tendencja spadku dzietności jest powolniejsza. Poziom nie zapewniający już ciągłości pokoleń w środowisku wiejskim zauważono dopiero w 1995 r., tj. z opóźnieniem trzydziestoletnim w stosunku do miasta. Skonstatowania wymaga ta okoliczność, iż ludność w środowisku wiejskim rekompensuje niedobory ludności w środowisku miejskim przez trzy kolejne dekady. Spadek, który miał miejsce w połowie lat dziewięćdziesiątych nie tylko nie zapewnia ciągłości pokoleń ludności wiejskiej, ale również nie rekompensuje niedoboru urodzeń ludności miejskiej, stanowiącej ponad 60% globalnej ludności Polski. Występujące zjawisko zróżnicowania udziału ludności wiejskiej i miejskiej w odtwarzaniu potencjału demograficznego kraju wyrażają rozwierające się tzw. „nożyce płodności”, określające stosunek współczynników reprodukcji ludności wsi do miasta. Relacje poziomu dzietności oraz współczynników reprodukcji osiągnęte przez ludność wiejską i miejską prezentuje tab. 5. W badanym okresie relacje te kształtowały się w obszarze zmienności od 124% do 180%.

Spadek dzietności oraz proces migracji ludności rolniczej do środowiska miejskiego, zwłaszcza osób w młodym wieku, stał się przyczyną wzrostu odsetka ludności w wieku starszym, która stała się dominującą grupą populacji, pracującą w rolnictwie. Stało się to przyczyną intensywnego procesu starzenia się ludności wsi (tab. 6), który walczy przyczynił się do osłabienia potencjału demograficznego, powodując rozliczne

¹³ S. Borowski, *Udział ludności rolniczej ...*, op. cit., s. 420.

¹⁴ S. Borowski, *Udział ludności rolniczej ...*, op. cit., s. 423.

perturbacje społeczno-ekonomiczne, które są przedmiotem odrębnych rozważań¹⁵. Znamiennym jest, iż skutek odpływu ludności w wieku prokreacyjnym do miast jest bardziej intensywny niż ludności w środowisku miejskim.

Tabela 6

Współczynniki starości demograficznej ludności wiejskiej związanej z rolnictwem indywidualnym w Polsce według płci w latach 1921 - 1995

Wyszczególnienie	1921	1931	1950	1960	1970	1978	1988	1995
Ogółem	3,03	3,20	0,67	1,06	1,01	0,85	0,85	0,88
Mężczyźni	3,04	3,38	0,80	1,20	1,14	0,97	1,00	1,07
Kobiety	3,02	3,04	0,58	0,96	0,91	0,75	0,73	0,75

Współczynniki starości demograficznej obliczane są jako stosunek liczby dzieci w wieku 0 - 9 lat do liczby osób w wieku 60 lat i więcej¹⁶.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Spisów Ludności 1921 - 1931, 1950 - 1988 oraz Mikrospisu Ludności 1995.

W kontekście powyższych rozważań nasuwa się odpowiedź na pytanie postawione we wstępie: w jakim stopniu populacja ludności wiejskiej, a w szczególności rolniczej będzie w stanie spełniać w przyszłości rolę stymulatora w procesie reprodukcji ludności, zapewniającej z nadwyżką ciągłość pokoleń kraju. Niewątpliwie pytanie to frapuje wielu demografów polskich, zaniepokojonych gasnącą tendencją rozrodczości kraju w ostatnim okresie. Zdaje się nie podlegać dyskusji, iż tendencja zmierzająca do wyrównania płodności i dzietności w mieście i na wsi jest tendencją mającą swą prawidłowość w wielu krajach europejskich i innych kontynentów. Osobliwości rodziny wiejskiej, która związana jest z produkcją rolną i rozwija się w warunkach środowiska naturalnego, będzie zawsze wyrażała się wyższą dzietnością aniżeli rodzina w środowisku miejskim. Nie należy jednak spodziewać się, że udział ludności rolniczej w odtwarzaniu potencjału demograficznego będzie tak wysoki, że zrekompensuje wszelkie dewiacje i niedobory ludności w środowisku miejskim. Procesy modernizacji społecznej posuwają się tak głęboko we wszystkich współczesnych społeczeństwach, że nie ominą one również rodzin rolniczych. Należy liczyć się w przyszłości z tym, że rola tej populacji rodzin w odtwarzaniu potencjału demograficznego, a tym samym potencjału zasobów pracy ulegnie osłabieniu i będzie niewielka. Znajduje to potwierdzenie w ostatnich prognozach demograficznych Wydziału Ludnościowego ONZ jak i GUS, przygotowanych dla horyzontu czasu 2020 - 2050¹⁷.

¹⁵ S. Wierchośławski, *Demograficzne aspekty ...*, op. cit., s. 32 - 56; K. Górąj-Kaczmarek, Z. Zarzycka, S. Barczak, A. Czajkowski, J. Suchecka, *Wybrane uwarunkowania i konsekwencje procesu starzenia się ludności Polski*, „Monografie i Opracowania”, SGPIŚ, Warszawa 1987, t. 223(10), s. 49 - 63.

¹⁶ J. Z. Holzer, *Demografia*, PWE, Warszawa 1999, s. 151.

¹⁷ *Prognoza ludności Polski według województw na lata 1996 - 2020*, GUS, Warszawa 1997; *The Sex and Age Distribution of the World Population, The 1996 Revision*, United Nations, New York 1997.

ZMIANY W STRUKTURZE OBSZAROWEJ INDYWIDUALNYCH GOSPODARSTW ROLNYCH

Śledzenie przeobrażeń w strukturze obszarowej gospodarstw rolnych, z uwagi na ułomność statystyki publicznej w tym zakresie ograniczono do najważniejszych tendencji przejawiających się na ziemiach polskich, które zostały zarejestrowane w wyniku przeprowadzonych kolejnych spisów ludności. Rozważania nasze ograniczono wyłącznie do okresu międzywojennego, a więc zmian, które nastąpiły po odzyskaniu niepodległości i następowały sekwencyjnie po II wojnie światowej w nowych warunkach i zmienionych granicach państwowych. Wyróżniono następujące okresy zmian strukturalnych w rolnictwie po II wojnie światowej: okres bezpośrednio po wojnie 1944 - 1949, 1950 - 1955, 1956 - 1970, 1971 - 1980, 1981 - 1989 i po 1989 roku. Okres bezpośrednio po wojnie (1944 - 1949) to czas wprowadzania reformy rolnej oraz restytucji drobnych i średnich gospodarstw rolnych na ziemiach zachodnich i północnych, przywróconych macierzy. Wysiłek społeczności wiejskiej został w tym okresie skierowany na zasiedzenie nowych gospodarstw, ich odbudowę ze zniszczeń wojennych oraz uzupełnienia inwentarza żywego, który zmalał w wyniku wojny¹⁸. W ramach reformy rolnej niestety nie wszystkie gospodarstwa rolne uzyskały jednoznaczne (prawnie) nadanie prawa własności, co odbiło się negatywnie na dalszej egzystencji tych gospodarstw. Obszar nowo utworzonego gospodarstwa wynosił średnio w kraju ok. 7 ha, a na ziemiach dawnych ponad 5 ha. Równoległe prowadzono akcję komasacji gruntów. W wyniku tych przeobrażeń indywidualne gospodarstwa rolne powiększyły swój obszar o 6 070 tys. ha. Zgodnie z założeniami ustrojowymi na ponad 1,6 mln ha użytków rolnych utworzono wielkoobszarowe gospodarstwa państwowe¹⁹. W rezultacie w latach 1944 - 1949 ukształtowała się nowa struktura własnościowa polskiego rolnictwa w porównaniu ze stanem z lat międzywojennych, która mogła stworzyć korzystne warunki dla rozwoju rolnictwa bardziej nowoczesnego, wykorzystującego potencjalne warunki klimatyczne i szczególne położenie w Europie, w zakresie produkcji żywności i jej eksportu, nie tylko do krajów europejskich.

Następny okres (1950 - 1955) okazał się niekorzystny dla rolnictwa, a przede wszystkim dla gospodarki indywidualnej. Rolnictwo w ogólnej strategii państwa socjalistycznego zajmowało po przemyśle dalsze miejsce. Ogólny wysiłek społeczeństwa został skierowany na intensywne uprzemysłowienie kraju, które odbywało się wyraźnym kosztem rolnictwa. Traktowano je jako źródło akumulacji, co spowodowało wstrzymanie niezbędnych inwestycji w tym dziale gospodarki narodowej. Był to równocześnie okres próby pełnej socjalizacji rolnictwa przez „dobrowolną” transformację prywatnej formy gospodarowania na zespołową przez tworzenie rolniczych spółdzielni produkcyjnych oraz umocnienie państwowych gospodarstw rolnych²⁰. Nietrudno zauważyć,

¹⁸ E. Gorzelak, *Polityka agrarna PRL*, PWN, Warszawa 1987, s. 44 - 49.

¹⁹ Obejmowały one na ziemiach zwróconych macierzy były gospodarstwa junkierskie oraz były majątki ziemian polskich.

²⁰ A. Woś, *Podstawy nauki o polityce rolnej*, PWRiL, Warszawa 1987, s. 103.

że liczebność indywidualnych gospodarstw rolnych w tym okresie uległa obniżeniu na rzecz dużego wzrostu liczby spółdzielni produkcyjnych.

Finansowanie uspołecznionego sektora rolnictwa odbywało się przez znaczne dotacje państwowe. W ten sposób starano się pośrednio wykazać wyższość gospodarki uspołecznionej nad gospodarką indywidualną. Współcześni ekonomiści rolni są ze sobą zgodni, iż był to najtrudniejszy okres w dziejach polskiej wsi. Rolnicy utracili zupełnie podmiotowość w polityce ekonomicznej i społecznej państwa. Byli traktowani instrumentalnie w dążeniach władzy do realizacji jej nadrzędnych doktrynalnych celów politycznych²¹.

Ten niekorzystny dla rolnictwa okres został przerwany przeobrażeniami społeczno-ekonomicznymi kraju z końca roku 1956. W rolnictwie został zapoczątkowany proces naprawy funkcjonowania ówczesnego modelu gospodarowania, który objął wszystkie formy własności w rolnictwie. Wykazano niższą efektywność gospodarki uspołecznionej pod względem poziomu plonów oraz wyższe koszty gospodarki hodowlanej w porównaniu z gospodarką indywidualną. Zniesiono obowiązkową przynależność do gospodarki spółdzielczej, wprowadzając dobrowolność tej formy w odniesieniu do indywidualnych gospodarstw rolnych²². W wyniku tych przeobrażeń po 1956 r. wycofano się z oficjalnej kolektywizacji, chociaż przez długie lata głoszono, że przyszłość rolnictwa polskiego leży w formach gospodarki uspołecznionej. Przyjęta po 1956 r. koncepcja polegała na zachowaniu potencjału produkcyjnego indywidualnej wytwórczości rodzinnej, przy jednoczesnym podporządkowaniu go centralistycznym metodom kierowania gospodarką. Koncepcja ta od samego początku była uwikłana w sprzeczności i doprowadziła do tego, co W. Kuczyński określił „mianem wzrostu bez rozwoju”²³. W wyniku tego gwałtownie zmalała liczba oraz powierzchnia rolniczych spółdzielni produkcyjnych, przy jednoczesnym ponownym wzroście liczby indywidualnych gospodarstw rolnych.

Po 1956 r. można wyodrębnić dwa podokresy: 1956 - 1970 i 1971 - 1980. Lata 1956 - 1970 charakteryzują się w ogólnych założeniach polityki rolnej upodmiotowieniem wszystkich sektorów w rolnictwie. W podokresie tym obserwuje się nieznaczne zwiększenie przeciętnego areалу użytkowanego gospodarstwa rolnego. Po roku 1970 proces ten uległ pewnemu przyspieszeniu, od połowy 1975 r. nasilił się przepływ ziemi do państwowych gospodarstw rolnych i spółdzielni produkcyjnych. Związane to było z prowadzoną reformą zabezpieczenia socjalnego indywidualnych rolników i w rezultacie przekazywaniem gospodarstw rolnych na własność państwa za rentę lub spłaty pieniężne²⁴. Dotyczyło to zwłaszcza tych indywidualnych gospodarstw rolnych, w których dzieci przeszły do pracy, do sektorów pozarolniczych, co wykluczyło powrót do środowiska wiejskiego i podjęcia przez nie pracy na roli. Wobec powszechnego zjawiska, którym było starzenie się ludności rolniczej na wsi, przekazywanie gospodarstw przyjęło znaczne

²¹ *Wieś polska 1944 - 1989*, red. Z. Hemmerling, Ośrodek Badań Społecznych, Warszawa 1999, s. 55 - 56.

²² A. Woś, *Podstawy nauki ...*, op. cit., s. 108.

²³ J. Kochanowicz, *Spór o teorię gospodarki chłopskiej. Gospodarstwo chłopskie w teorii ekonomii i historii gospodarczej*, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1992, s. 180 - 181.

²⁴ E. Gorzelak, *Polityka agrarna PRL*, PWN, Warszawa 1987, s. 63.

rozmiary. Rozpatrując indywidualne gospodarstwa rolne w okresie powojennym należy stwierdzić, iż znaczny wpływ na ich ewolucję miały warunki polityczne i społeczne, które przez cały okres stymulowały przeobrażenia organizacyjno-ekonomiczne. Oceniając zmiany zachodzące w sektorze indywidualnego polskiego rolnictwa, w porównaniu z rolnictwem w krajach środkowo-wschodniej Europy, należy stwierdzić, że mimo niesprzyjających warunków politycznych gospodarstwa te przetrwały wszelkie trudności, zachowując w wysokim stopniu formy własności prywatnej, samodzielność ekonomiczną w zakresie inwestowania oraz gospodarowania. Odznaczały się w sferze wpływu gospodarki realnego socjalizmu stosunkowo największym postępem w zakresie modernizacji i technologii produkcji. Jednakże ten rozwój, w porównaniu z przeobrażeniami, które zachodziły w krajach zachodnio-europejskich był wysoce niezadowalający. Struktura agrarna rolnictwa indywidualnego w zasadzie nie uległa istotnym zmianom w okresie powojennym, w stosunku do dwudziestolecia międzywojennego. Wyrażało się to w utrzymaniu nadal dużego rozdrobnienia gospodarstw rolnych, nie zapewniającego pełnego utrzymania z pracy na roli. Zmusiło to znaczną część rolników do poszukiwania źródła utrzymania poza gospodarstwem rolnym, przyczyniając się do rozwoju gospodarstw dwuzawodowych²⁵.

Wielkość gospodarstwa rolnego jest jednym z głównych elementów zaangażowanych czynników produkcji w gospodarstwach rolnych²⁶. Obszar gospodarstwa dla użytkownika jest czynnikiem względnie stałym. Wywiera on wpływ na organizację i ekonomikę gospodarstwa rolnego²⁷. Zmiany w strukturze gospodarstw rolnych w Polsce dokonały się ewolucyjnie. Specyficzną cechą struktury agrarnej w Polsce przedwojennej było skrajne zróżnicowanie warsztatów rolnych: z jednej strony były to rozdrobnione gospodarstwa chłopskie, a z drugiej strony wielkie majątki, mające znaczny udział w posiadaniu ziemi. Spis z 1921 r. wykazał, iż gospodarstwa chłopskie do 5 ha gospodarowały na 14% ziemi, podczas gdy właściciele wielkich gospodarstw na 30,4% (tab. 7).

W latach 1931 - 1938 nastąpiły przeobrażenia w strukturze agrarnej gospodarstw (tab. 8). Zaobserwowano ponad 10% wzrost areału w grupach obszarowych do 20 ha z równoczesnym zmniejszaniem się własności obszarowej. Mały obszar gospodarstwa był niewątpliwie hamulcem w rozwoju znacznej liczby gospodarstw chłopskich. Ograniczenie to próbowano łagodzić poprzez scalanie gruntów. Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. umożliwiła wymianę gruntów między właścicielami²⁸. W latach 1918 - 1938 skomasywano 859 tys. gospodarstw o powierzchni 5424 tys. ha. Minister rolnictwa i reform rolnych Juliusz Poniatowski na początku 1938 r. oświadczył, iż przy obszarze 12 mln ha potrzeb komasacyjnych mamy za sobą 5 mln a przed sobą 7 mln ha. W wyniku wybuchu II wojny światowej realizacja

²⁵ A. Czyżewski, *Ekonomiczne podstawy procesów urbanizacji wsi w Polsce Ludowej*, Zeszyty Naukowe AE w Poznaniu, Seria II, z. 79, Poznań 1983, s. 70 - 73.

²⁶ R. Manteuffel, *Filozofia rolnictwa*, PWN, Warszawa 1987, s. 41; J. S. Zegar, *Sterowanie produkcją rolną*, PWN, Warszawa 1975, s. 52 - 53.

²⁷ Z. Adamowski, *Podstawy ekonomiki i organizacji przedsiębiorstw rolnych*, PWRiL, Warszawa 1983, s. 236.

²⁸ Cz. Noniewicz, *Rozwój gospodarki chłopskiej*, Białystok 1996, s. 37 - 38.

tych zamierzeń została zahamowana. Strukturę agrarną poprawiła również reforma rolna przeprowadzona w latach 1919 - 1938.

Tabela 7

Struktura obszarowa gospodarstw w Polsce w latach 1921 - 1938

Grupy obszarowe gospodarstw w ha	1921	1931	1938	Dynamika 1921 = 100	
				1931	1938
0 - 2	2,8	3,3	3,5	117,9	125,0
2 - 5	11,2	13,1	13,1	117,0	122,3
5 - 10	17,3	19,4	19,4	112,1	116,2
10 - 20	13,7	14,8	14,8	108,0	110,9
20 - 50	6,9	7,0	7,0	101,4	101,4
Właściciele dużych gospodarstw	30,4	25,8	25,8	84,9	79,9
Własność publiczna	17,7	16,6	16,6	93,8	91,5
Ogółem	100,0	100,0	100,0	x	x

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Pierwszy Powszechny Spis Ludności* z dnia 30 września 1921 r., GUS, Statystyka Polski, t. XI, z. 2, 3, 4, 5; *Drugi Powszechny Spis Ludności* z dnia 9 grudnia 1931, Statystyka Polski, z. 94 b, *Stosunki zawodowe – Ludność w rolnictwie*, s. 4, tabl. 20; *Mały Rocznik Statystyczny* 1939, GUS Warszawa.

W latach 1919 - 1938 rozdzielono 734 tys. gospodarstw o powierzchni 2655 tys. ha²⁹. Przeciętna powierzchnia rozdzielonego gospodarstwa wynosiła 3,64 ha.

W procesach ewolucji struktury agrarnej występowały dwa nurty koncentracji i dekoncentracji. Układ przeobrażeń struktury agrarnej przybierał formę zbliżoną do modelu koncentracji względnej³⁰. W okresie dwudziestolecia powstało w wyniku parcelacji 153,6 tys. gospodarstw, o przeciętnej powierzchni 9,32 ha oraz blisko 4 tys. kolonii specjalnych (ośrodków poparcelacyjnych), o przeciętnej powierzchni 23,0 ha. Ponad pół miliona gospodarstw (14,5% ogólnej liczby gospodarstw według stanu z 1921 r.) zwiększyło swą powierzchnię w drodze parcelacji adiakcyjnej przeciętnie po dwa ha. W latach 1921 - 1939 w przeobrażeniach struktury agrarnej dominował proces ubożenia wsi, wyrażający się w stosunkowo najszybszym przyroście gospodarstw karłowatych, niesamowystarczalnych, których górna granica kształtowała się ok. 5 ha³¹.

Procesom koncentracji towarzyszą zjawiska wzrostu liczby gospodarstw małorolnych. Struktura agrarna ulega rozwarstwieniu. Pewna część gospodarstw średniorolnych przechodzi do wyższych grup, przekształcając się w gospodarstwa o większym areale. Znaczna część zostaje wyparta w szeregi gospodarstw małorolnych. Głównymi czynnikami takiej sytuacji są: wycisk gospodarki chłopskiej przez kapitał oraz działy rodzinne. Koncentracji towarzyszył we wszystkich krajach jednoczesny wzrost gospodarstw karłowatych, które były źródłem taniej, najemnej siły roboczej dla ówczesnych przedsiębiorstw produkcyjnych. Oprócz koncentracji i dekoncentracji

²⁹ St. Grabowski, *Zmiany strukturalne w rolnictwie polskim*, SGH, Warszawa 1993, s. 5 i 6.

³⁰ M. Mieszczankowski, *Struktura agrarna Polski międzywojennej*, op. cit., s. 357, 360.

³¹ M. Mieszczankowski, *Struktura ...*, op. cit., s. 377, 378.

istniał trzeci wariant przeobrażeń struktury agrarnej – proletaryzacji. Te trzy główne strumienie powiększały stan liczebny grup karłowatych gospodarstw. Z tych strumieni ostatni był podstawowym. Na proces ten wywierały silny wpływ następujące czynniki: demograficzny (przeludnienie agrarne) zastój w przemyśle, kryzys agrarny, bezrobocie na wsi i w mieście oraz brak możliwości emigracyjnych po 1928 r.³² Cechą charakterystyczną ewolucji struktury agrarnej było systematyczne rozdrobnienie. Liczba gospodarstw mniejszych jak i większych stale wzrastała. Były to gospodarstwa o coraz mniejszym rozłogu. Parcelacja hamowała w poważnym stopniu proces rozdrobnienia. Celem jej było poprawienie struktury agrarnej. W konsekwencji okazało się, że nie była w stanie utrzymać układu struktury z początku lat dwudziestych (tab. 8).

Tabela 8

Przeciętna wielkość gospodarstw w latach 1921 - 1938

Powierzchnia gospodarstwa w ha	Przeciętna wielkość gospodarstwa w ha			Dynamika dla 1938
	1921	1931	1938	1921 = 100
Ogółem	5,69	5,24	5,00	87,9
0 - 2	1,05	0,995	0,96	91,4
2 - 5	3,73	3,54	3,41	91,4
5 - 10	7,62	7,29	7,03	92,3
10 - 20	14,45	13,92	13,47	93,2
20 - 50	29,80	28,67	27,86	93,5

Źródło: Jak w tabeli 7.

Rolnictwo polskie należało w tym okresie do najbardziej rozdrobnionych w Europie. W wyniku reformy rolnej PKWN i akcji osadnictwa na ziemiach odzyskanych przekazano na rzecz chłopów ok. 6 mln ziemi. W latach 1944 - 1948 utworzono 813 tys. nowych gospodarstw rolnych oraz powiększono ok. 233 tys. istniejących. Z reformy rolnej i akcji osadnictwa skorzystało około 1,1 mln gospodarstw, czyli co trzecie gospodarstwo w Polsce. W wyniku likwidacji dużych majątków ziemskich około 88% ziemi otrzymali chłopci, a czołową pozycję na wsi uzyskał chłop średniorolny. Pozostała część użytków rolnych pozostawiono w rękach państwa, tworząc państwowe gospodarstwa rolne (9,6% ziemi) oraz przekazano na rzecz instytucji społecznych i gospodarczych (2,7%). Zmiany w strukturze agrarnej indywidualnej gospodarki chłopskiej w Polsce zaprezentujemy dla 3 okresów: do 1980 r., w latach 80-tych i po 1989 r.

Rok 1950 przyjmuje się umownie za datę zakończenia reformy rolnej i związanej z nią akcji osadnictwa na ziemiach odzyskanych. W roku tym było 2969 tys. gospodarstw indywidualnych. W 1960 r. liczba ta wzrosła do 3244 tys., czyli o 9,3%. Udział gospodarstw o powierzchni do 5 ha zwiększył się w tym czasie z 57,2% do 63,1%, tj. o 10,3%, a gospodarstw

³² *Historia chłopów polskich*, Praca zbiorowa, red. St. Inglot, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 1995, s. 216.

powyżej 15 ha zmniejszył się z 4,2% do 2,9%, tj. o 31,0%. Spadek liczby większych gospodarstw spowodowany został realizacją polityki ograniczania i wypierania większych gospodarstw chłopskich. Po 1956 r. zaznaczyły się pozytywne kierunki zmian w strukturze gospodarstw chłopskich. Zaobserwowano w 1970 r. niewielki wzrost liczby gospodarstw w grupie 10 - 15 ha oraz 15 ha i więcej w relacji do 1960 r. (tab. 9). W latach 60-tych przyjęto zasadę umocnienia sektora socjalistycznego w rolnictwie, jednak bez forsowania jego rozwoju ponad gospodarczo uzasadnione potrzeby i możliwości (dotyczyło to zwłaszcza PGR). W latach 70-tych zakładano również ograniczenie rozwoju sektora indywidualnego przez likwidację części gospodarstw ekonomicznie słabych i wykup ziemi chłopskiej przez państwo za emeryturę lub rentę. W latach 1961 - 1970 uspołeczniona gospodarka rolna przyjęła od gospodarki indywidualnej 460 tys. ha użytków rolnych³³. Natomiast w latach 1971 - 1980 państwo przejęło 218 tys. gospodarstw chłopskich i ok. 2 mln ha gruntów, w tym 1453 tys. ha użytków rolnych.

W okresie 1970 - 1980 ogólna liczba gospodarstw zmniejszyła się o 4,5%, przy czym udział gospodarstw do 10 ha w ogólnej liczbie zmniejszył się z 87,9% do 85,3%, czyli o 3,0%, a powyżej 10 ha - wzrósł z 12,1% do 14,7%, tj. o 21,5% (tab. 9).

Tabela 9

**Indywidualne gospodarstwa rolne w Polsce według powierzchni ogólnej
w latach 1921 - 1987**

Lata	Ogółem w tys.	Powierzchnia ogólna w ha				
		poniżej 2	2 - 5	5 - 10	10 - 15	15 i więcej
		w odsetkach				
1921	3262	34,3	31,0	22,8	9,5	2,4
1931	3012	26,0	38,6	24,5	6,4	4,5
1950	2969	25,9	31,3	30,8	7,8	4,2
1960	3244	32,7	30,4	26,1	7,9	2,9
1970	3034	33,4	28,4	26,1	8,7	3,4
1978	3065	30,5	30,2	25,6	9,2	4,5
1980	2897	30,0	29,5	25,8	9,7	5,0
1982	2842	29,8	28,9	25,5	10,1	5,7
1984	2844	30,1	28,3	25,3	10,3	6,0
1986	2756 ^a	29,6	28,0	25,1	10,6	6,7
1987	2729 ^b	29,6	27,6	25,2	10,7	6,9

^a W tym 22 tys. gospodarstw znajdujących się na terenach zwartej zabudowy w miastach, 55 tys. gospodarstw, dla których nie odnaleziono użytkownika i 11 tys. gospodarstw włączonych przy spisie do innych gospodarstw (w spisie ludności w ramach spisu rolniczego).

^b W tym 21 tys. gospodarstw, dla których nie odnaleziono użytkownika i 26 tys. gospodarstw znajdujących się na terenie obwodów szacowanych.

Źródło: Lata 1950 - 1960: RS 1963, tabl. 38 i 39, s. 224 - 225, lata 1980, 1984, 1986, 1987: RS 1990, tabl. 7, s. 330, lata 1978, 1980: RS 1985, GUS Warszawa 1985, tabl. 8, s. 279.

Na podstawie wyników badań można stwierdzić, iż tempo poprawy struktury gospodarstw chłopskich było niewielkie. Złożyły się na to następujące uwarunkowania:

³³ *Gospodarka rodzinna*, red. F. Tomczak, op. cit., s. 53.

- niewłaściwa polityka rolna, która w Polsce przez cały okres powojenny nastawiona była na przekształcanie gospodarki indywidualnej w uspołecznioną, niż na jej rozwijanie i przeobrażanie wewnętrzne. W latach 1948 - 1955 podjęta była próba kolektywizacji, a w okresie 1971 - 1976 była realizowana polityka pegeeryzacji,
- bardzo wysoki przyrost naturalny ludności i związany z nim przyrost siły roboczej, który nawet przy forsownym uprzemysłowieniu kraju uniemożliwiał radykalne zmniejszenie zatrudnienia w rolnictwie³⁴. Utrzymywanie się wysokiego zatrudnienia w rolnictwie nie wyzwalalo dostatecznie silnych tendencji do zmiany technik wytwarzania,
- w gospodarce polskiej przez cały okres występowała nadwyżka popytu nad podażą większości podstawowych produktów rolnych, co z kolei nie wywołało dostatecznej presji na obniżenie społecznych kosztów produkcji i podnoszenie wydajności pracy. Ponadto prowadzona polityka osłonowa chronila konsekwentnie małe i drogo produkujące gospodarstwa. Nie wymuszało to ostrej selekcji drobnych i średnich producentów oraz likwidacji części mało wydajnych gospodarstw.

Przypatrując się strukturze agrarnej indywidualnych gospodarstw rolnych w latach 1980 - 1988, stwierdzono:

- a) zmniejszenie liczby gospodarstw (tab. 10) w następujących grupach obszarowych: do 5 ha w latach 1980 - 1990, 5 - 10 ha w latach 1980 - 1998, 10 - 15 ha w latach 1990 - 1998,
- b) wzrost w grupie obszarowej 15 ha i więcej w latach 1980 - 1998.

Tabela 10

Indywidualne gospodarstwa rolne w Polsce według powierzchni użytków rolnych w latach 1980 - 1998

Lata	Ogółem w tys.	Powierzchnia użytków rolnych w ha						Powierzchnia gospodarstwa w ha	
		1,01 - 1,99	2,00 - 4,99	5,00 - 6,99	7,00 - 9,99	10,00 - 14,99	15,00 i więcej	Ogólna	w tym: użytki rolne
		w odsetkach							
1980	2390	18,7	37,0	15,3	14,7	10,0	4,3	6,5	5,7
1985	2296	18,8	35,5	14,8	14,6	10,8	5,5	6,7	6,0
1990	2138	17,7	35,1	14,9	14,9	11,3	6,1	7,1	6,3
1995	2048	20,9	33,7	13,4	13,3	10,7	8,0	7,6	6,7
1998	1989	22,6	34,0	12,4	12,3	10,2	8,5	7,7	6,9

^a Łącznie z częścią indywidualnych działek rolnych (63 tys.) ujętych w reprezentacyjnym spisie rolniczym.

Źródło: Lata 1980, 1985, 1990 - 1995, *Rocznik Statystyczny 1996*, GUS, Warszawa 1996, tabl. 7(450), s. 346, rok 1998, *Rocznik Statystyczny 1999*, GUS, Warszawa 1999, tabl. 4(358), s. 359.

Przeciętna powierzchnia gospodarstwa rolnego w 1998 roku charakteryzowała się wzrostem o 1,2 ha w relacji do 1980 r. o 0,5 ha w latach 1990 - 1995, o 0,10 ha w latach 1995 - 1998 (tab. 10). W strukturze

³⁴ *Gospodarka rodzinna*, op. cit., s. 59.

agrarną zaznaczyły się dość wyraźnie tendencje polaryzacyjne. Wzrastał udział gospodarstw największych i najmniejszych, a malał udział grup 5 - 7 ha i 7 - 10 ha (tab. 10). Nadal dominują gospodarstwa o powierzchni użytków rolnych do 5 ha – 56,6% gospodarstw indywidualnych. Ponad 1 mln gospodarstw o powierzchni do 5 ha to poważny problem społeczny, widoczny obecnie przy wdrażaniu mechanizmu rynkowego, powodujący bezrobocie zarówno w rolnictwie jak i w gałęziach pozarolniczych. Negatywny charakter naszej struktury agrarnej jest pogłębiony przez niski stopień komasacji gruntów. Około 56% (ponad 1,5 mln gospodarstw) posiada je w trzech lub więcej działkach, a blisko 20% w sześciu i więcej działkach³⁵. Nie zaobserwowano bardzo istotnych zmian w strukturze obszarowej gospodarstw. Struktura agrarna pozostała nadal bardzo rozdrobniona. Obrót ziemią i przemiany agrarne kształtowały się pod wpływem ogólnej sytuacji ekonomicznej i polityki rolnej. Ze zmianami w strukturze agrarnej ściśle związane są przemiany demograficzne i sytuacja w zatrudnieniu.

Tabela 11

**Koncentracja powierzchni rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce
w latach 1921 - 1995**

Lata spisowe	1921	1931	1950	1960	1970	1978	1980	1985	1990	1995
Współczynniki koncentracji	0,705	0,498	0,439	0,473	0,479	0,420	0,424	0,401	0,402	0,458

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: tab. 8 i tab. 9. Obliczenia wykonano w Centrum Badań nad Rodziną Akademii Ekonomicznej w Poznaniu.

Współczynniki koncentracji wskazują, iż w latach 1950 - 1960 miał miejsce silny proces dekoncentracji gospodarstw (tab. 11). W następnych latach tempo koncentracji ziemi nie uległo zasadniczym zmianom w porównaniu z latami 1950 - 1960.

W załączonych materiałach (tab. 12 i rys. 4), co potwierdzają równoległe prowadzone studia innych badaczy, nasze rolnictwo indywidualne cechuje się, obok takich państw jak Grecja, Włochy, najniższą koncentracją ziemi użytkowanej w Europie³⁶. Struktura obszarowa gospodarstw rolnych naszego kraju, jak wynika z dostępnych źródeł, jest najbardziej zbliżona do struktury gospodarstw rolnych Hiszpanii i jest korzystniejsza, w porównaniu ze strukturą gospodarstw w Grecji i Portugalii. W Polsce 53% gospodarstw rolnych ma obszar nie przekraczający 5 ha, w Hiszpanii jest takich gospodarstw około 60%, natomiast w Grecji 77%, a w Portugalii aż 83,4%³⁷. Znamiennym jest, iż pod koniec lat 90. krzywa koncentracji Lorenza wykazuje (rys. 4) podobny, aczkolwiek mniej intensywny przebieg koncentracji powierzchni indywidualnych gospodarstw rolnych w naszym kraju w stosunku do Niemiec.

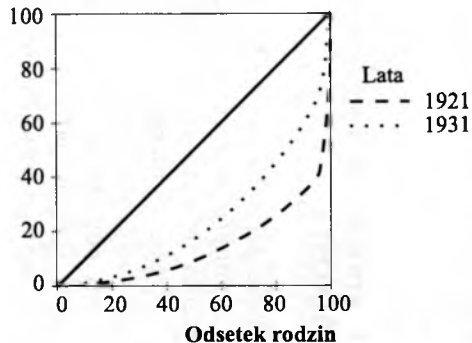
³⁵ S. Grabowski, *Zmiany strukturalne ...*, op. cit., s. 20.

³⁶ J. Górecki, *Gospodarstwa drobne w rolnictwie wybranych krajów europejskich*, SGGW - AR, Warszawa 1883; B. Wojciechowska-Ratajczak, *Determinanty struktury obszarowej rolnictwa indywidualnego w Polsce*, „Więś i Rolnictwo” 1987, nr 4/57; tenże: *Determinanty zmian strukturalnych rolnictwa polskiego*, w: *Rolnictwo w gospodarce rynkowej*, red. B. Wojciechowska-Ratajczak, AE, Poznań 1994, s. 37 - 56.

³⁷ D. Czykier-Wierzbza, *Rolnictwo polskie a integracja z Unią Europejską*, Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1995, s. 61.

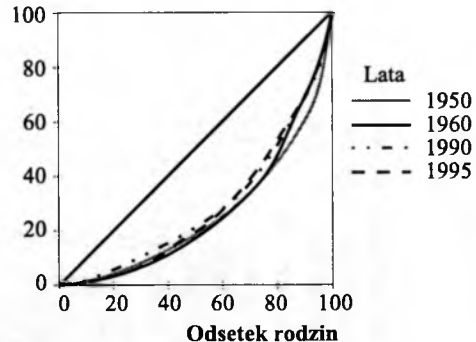
Polska w latach 1921 i 1931

Odsetek powierzchni

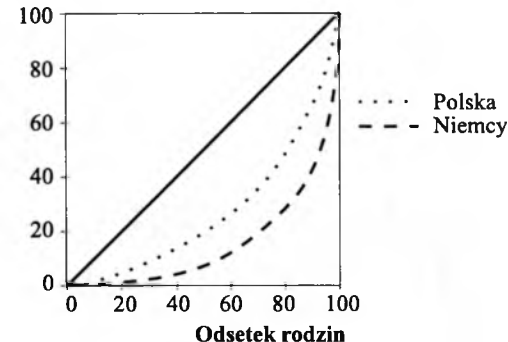
Polska w latach 1950, 1960, 1990, 1995

Odsetek powierzchni

Polska i Niemcy w roku 1998

Odsetek powierzchni

Rys. 4. Koncentracja powierzchni indywidualnych gospodarstw rolnych

Źródło: Obliczenia własne. Spisy Powszechne Ludności 1921 i 1931.

Źródło: Obliczenia własne. Lata 1950 - 1960 *Rocznik Statystyczny 1963*, s. 224 - 225 tabl. 38 i 39; lata 1990 - 1995 *Rocznik Statystyczny 1996*, s. 346, tabl. 7(450).

Źródło: Obliczenia własne. *Statistisches Jahrbuch 1999*, Statistisches Bundesamt, Wiesbaden 1999 s. 147, tabl. 8.1; *Rocznik Statystyczny 1999*, GUS Warszawa 1999, s. 359, tabl. 4(358).

**Wielkość użytków rolnych gospodarstwa rolnego w Polsce
na tle wybranych krajów europejskich w latach 1970, 1980, 1987**

Kraje	1970 ^a			1980			1987		
	Parametry								
	Q ₁	Q ₂	Q ₃	Q ₁	Q ₂	Q ₃	Q ₁	Q ₂	Q ₃
Polska	2,7	4,8	6,9	2,8	4,6	8,2	2,9	4,7	8,7
Belgia	3,8	8,2	16,1	4,5	10,6	20,1	4,6	11,7	25,9
Dania	9,0	16,5	32,7	8,9	14,0	41,6	12,8	25,0	44,1
Francja	.	.	.	6,5	13,5	44,7	7,9	20,8	43,7
Grecja	.	.	.	2,4	3,8	6,0	2,4	3,9	6,4
Holandia	.	.	.	5,2	12,0	22,4	5,0	12,7	27,4
Niemcy	.	.	.	4,1	8,9	21,6	4,4	11,4	27,1
Włochy	1,9	3,8	7,8	2,5	3,9	6,9	2,5	3,9	7,1

^a Ogólna powierzchnia gospodarstwa rolnego.

Źródło: 1970 r.: *1970 World Census of Agriculture Analysis and International Comparison of the results Food and Agriculture Organization of the United Nations*, Rome 1981, s. 34, tab. 2.2., lata 1980 i 1987: *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 1993*, GUS, Warszawa 1994, s. 359, tabl. 5(315). Opracowanie własne na podstawie obliczeń wykonanych w Centrum Badań nad Rodziną AE w Poznaniu.

Struktura indywidualnych gospodarstw rolnych w Polsce została ukształtowana przez warunki historyczne mające w rolnictwie swą długą tradycję, która wiąże się z rodzinnym działem gospodarstw, ponieważ ziemia stanowiła swego rodzaju majątek, którym były wyposażane kolejne generacje. Fakt ten wiąże się z utrzymaniem w 40% szachownicy gruntów, która zdaniem wielu ekonomistów stanowiła podstawową barierę do bardziej racjonalnej i efektywnej gospodarki rolnej. Przeprowadzona w okresie międzywojennym reforma, która zapoczątkowała proces scalania gruntów, nie została dokończona przez działania II wojny światowej. Reforma rolna po II wojnie światowej miała w większym stopniu charakter polityczny niż ekonomiczny. Nie zmierzała bowiem do tworzenia zdrowych ekonomicznie i wystarczających gospodarstw indywidualnych. Wizja samowystarczalnych, racjonalnie funkcjonujących gospodarstw w rolnictwie nadal czeka na realizację.

ZMIANY W STRUKTURZE SPOŁECZNO-EKONOMICZNEJ LUDNOŚCI

Obraz przeobrażeń struktury ludności rolniczej byłby niepełny, gdyby pominąć zmiany dokonujące się z punktu widzenia stosunku do pracy w produkcji rolnej i źródła utrzymania tej ludności. Z poprzednich rozważań wynika jednoznacznie, iż w okresie minionego wieku dokonały się istotne zmiany w proporcji ludności utrzymującej się z rolnictwa i poza rolnictwem. Trend tych zmian nie jest odosobniony lecz zgodny z zaobserwowanymi tendencjami w ekonomice innych państw, a w szczególności o szybkim rozwoju gospodarczym i zaawansowanym procesie cywilizacji

technicznej. Pogląd na dokonujące się zmiany ludności w środowisku wiejskim utrzymującej się z rolnictwa i poza rolnictwem w sposób syntetyczny ilustruje załączone zestawienie tabelaryczne przedstawiające proporcje tej ludności w świetle kolejnych spisów ludności (tab. 13).

Tabela 13

**Ludność Polski według głównego źródła utrzymania
w latach 1921 - 1995**

Lata spisu	Polska ogółem			Wieś		
	razem	poza rolnictwem	rolnictwo	razem	poza rolnictwem	rolnictwo
	wskaźniki struktury w %					
1921	100,0	32,6	67,4	100,0	14,3	85,7
1931	100,0	38,2	61,8	100,0	18,9	81,1
1950	100,0	50,9	49,1	100,0	25,4	74,6
1960	100,0	61,6	38,4	100,0	29,4	70,6
1970	100,0	70,2	29,8	100,0	43,0	57,0
1978	100,0	75,3	24,7	100,0	48,7	51,3
1988	100,0	79,2	20,8	100,0	54,3	45,7
1995	100,0	88,6	11,4	100,0	72,6	27,4

Źródło: Lata 1921 - 1960: *Rocznik Demograficzny 1945 - 1966*, GUS, Warszawa 1968, s. 98, tabl. 29, rok 1970: *Rocznik Demograficzny 1980*, GUS, Warszawa 1980, s. 28, tabl. 15, lata 1978 - 1988: *NSP '88. Struktura demograficzna i społeczno-zawodowa ludności. Polska*, GUS, Warszawa 1990, s. 53 i 65, tabl. 5, rok 1995: *Rocznik Statystyczny 1998*, GUS, Warszawa 1998, s. 92, tabl. 7(120).

Szczegółowe odzwierciedlenie zmian dokonujących się w sferze ludności związanej z indywidualnym gospodarstwem rolnym przedstawia kolejne zestawienie tabelaryczne (tab. 14), z podziałem na zawodowo czynnych i biernych.

Pewnym ewenementem jest, iż proporcje te można obserwować w grupach obszarowych gospodarstw rolnych. Proporcja ludności czynnej zawodowo uległa istotnemu zmniejszeniu przy jednoczesnej tendencji do wzrostu ludności zawodowo biernej. W przytoczonych zestawieniach można odwzorować cykl wojenny w postaci falowania wyżów i niżów demograficznych, a nade wszystko proces starzenia się ludności wiejskiej. Znamiennym jest, że przebiega ona w poszczególnych kategoriach gospodarstw niejednolicie. Znajduje to wyraz w proporcji ludności zawodowo biernej przypadającej na 100 osób zawodowo czynnych. Zaskakującym jest, iż liczba zawodowo biernych wykazuje tendencję do wyrównywania się z liczbą zawodowo czynnych. Tendencja ta występuje we wszystkich grupach obszarowych, a w szczególności w grupie powyżej 10 ha. Oznacza to, że starzenie się ludności rolniczej jest skorelowane z wielkością gospodarstw. W okresie ostatnich dekad proces ten utrzymywał się w gospodarstwach o małym areale, a więc do 5 ha. Jego zahamowanie nastąpiło natomiast w gospodarstwach średnich. Na dokonujący się proces należy spojrzeć również z punktu widzenia rozwarstwienia ludności w indywidualnych gospodarstwach rolnych. Współczesne źródła statystyczne pozwalają dostrzec dokonującą się ewolucję indywidualnych gospodarstw rolnych wyrażającą się w ich podziale,

Tabela 14

**Ludność zamieszkała w indywidualnych gospodarstwach rolnych
w latach 1931 - 1995**

Lata	Ludność ogółem w tys.	W gospodarstwach o powierzchni ogólnej w ha			
		0,5 - 2	2 - 5	5 - 10	10 i więcej
		wskaźniki struktury w %			
Ogółem					
1931	14742,5	21,3	38,6	27,2	12,9
1950	10018,5	11,4	30,8	40,4	17,4
1960	13112,5	22,5	32,0	31,0	14,2
1970	12360,9	22,5	30,4	30,8	16,1
1978	9822,9	21,5	30,3	29,5	17,9
1988	9632,9	24,2	26,3	26,9	22,6
1995	9453,1	23,5	28,9	26,3	21,3
Czynni zawodowo					
1931
1950	6256,3	12,3	31,5	39,3	16,9
1960	7367,0	21,2	33,2	31,6	13,9
1970	7587,4	21,5	30,9	31,5	15,8
1978	6192,8	21,2	30,8	29,9	17,3
1988	5964,0	24,4	27,3	27,2	21,1
1995	5233,6	23,8	30,0	26,4	19,8
Bierni zawodowo					
1931
1950	3762,2	9,9	29,7	42,2	18,2
1960	5745,5	24,6	30,5	30,1	14,6
1970	4773,5	24,1	29,5	29,6	16,4
1978	3630,1	22,1	29,4	28,8	18,9
1988	3668,9	23,9	24,6	26,5	25,0
1995	4219,5	23,0	27,6	26,2	23,2
Na 100 czynnych zawodowo przypada biernych					
1931
1950	60	48	57	65	65
1960	78	91	72	74	82
1970	63	70	60	59	65
1978	59	61	56	56	64
1988	62	60	55	60	73
1995	81	78	74	80	94

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931 r. Stosunki zawodowe – Ludność w rolnictwie. Polska*, GUS, Warszawa 1938, s. 16, tabl. 34; *Narodowy Spis Powszechny z dnia 3 XII 1950*, GUS, Warszawa 1952, s. 63; *Spis Powszechny z dnia 6 XII 1960 r. Wyniki ostateczne. Ludność. Gospodarstwa domowe. Polska*, GUS, Warszawa 1965, s. 119; *Narodowy Spis Powszechny z dnia 8 XII 1970. Wyniki ostateczne. Struktura demograficzna i zawodowa ludności. Gospodarstwa domowe. Polska*, GUS, Warszawa 1972, s. 418 - 422; *Narodowy Spis powszechny z dnia 7 XII 1978 r. Ludność. Gospodarstwa domowe i warunki mieszkaniowe*, GUS, seria Statystyka Polski, s. 128, GUS, Warszawa 1980, s. 74; *Narodowy Spis Powszechny 1988. Struktura demograficzna i społeczno-zawodowa ludności*, GUS, Warszawa 1990, s. 269; *Spis Ludności i mieszkań metodą reprezentacyjną 1995. Struktura demograficzna i społeczno-zawodowa ludności. Polska*, GUS, Warszawa 1996, s. 196.

których rodziny utrzymują się wyłącznie z dochodu gospodarstwa oraz częściowo lub całkowicie ze źródeł pozarolniczych. Ekonomisci, socjologowie odnotowują proces rozwarstwienia się ludności rolniczej jako zjawiska symptomu ogólnościowego³⁸. Zjawisko dwuzawodowości w rolnictwie polskim obejmuje prawie 3/4 ogółu gospodarstw kraju, co oznacza, że tylko w odniesieniu do 1/4 mamy do czynienia z gospodarstwami utrzymującymi się z dochodu uzyskiwanego wyłącznie z produkcji rolnej. Wyniki ostatniego spisu rolnego z 1996 r. potwierdzają, iż gospodarstwa utrzymujące się wyłącznie z produkcji roślinnej, lub wyłącznie z produkcji zwierzęcej, stanowią 13,5%³⁹. W RFN w 1985 r. gospodarstwa rolnicze stanowiły 49,5%, podobnie badane zjawisko odnosi się do Danii⁴⁰. O ile w przeszłości zarobkowanie poza rolnictwem podejmowały rodziny osiadłe w gospodarstwach małych, o tyle w latach osiemdziesiątych prace takie podejmują osoby z gospodarstw ponad 10-cio hektarowych⁴¹.

Odrębną kategorię gospodarstw rolnych stanowią gospodarstwa tzw. rolniczo-robotnicze (chłopsko-robotnicze) lub robotniczo-rolnicze (robotniczo-chłopskie), łączące dochód z gospodarstwa rolnego z dochodem osobistym członków rodziny, uzyskiwanym z pracy poza swym gospodarstwem. Zwie się je ogólnie gospodarstwami dwuzawodowymi czy też wielozawodowymi. Należy w ich obrębie wyróżnić gospodarstwa rolne, w których głównym źródłem dochodów gospodarstw domowego jest dochód z gospodarstwa rolnego (dodatkowo zarobkujące) od gospodarstw, których główne źródło dochodu stanowi praca zarobkowa poza gospodarstwem (głównie zarobkujące). Gospodarstwa rolne, w których rodziny czerpią dochód osobisty głównie z prowadzonych gospodarstw są i będą drugim członem polskiego rolnictwa. Są to gospodarstwa produkujące na rynek. Dodatkowe zarobkowanie związane jest z niską opłacalnością produkcji rolnej, sezonowością prac produkcji roślinnej, a dochody z pracy poza gospodarstwem są często inwestowane w gospodarstwo rolne. I. Frenkel oblicza, iż wraz z gospodarstwami czerpiącymi dochód wyłącznie z produkcji rolnej stanowią one ponad 60% gospodarstw rolnych. Drugi typ gospodarstw dwuzawodowych tworzą gospodarstwa, w których rodziny czerpią dochód osobisty głównie spoza gospodarstwa, a dochód z produkcji rolnej ma charakter dodatkowy. Charakteryzuje je wielokierunkowość i deficytowa produkcja towarowa. Liczba tych gospodarstw i ich udział w ogólnej strukturze wzrasta i będzie wzrastać wskutek zahamowania migracji, braku miejsc pracy w miastach i ośrodkach przemysłowych, wskutek przeludnienia agrarnego i dalszych podziałów gospodarstw rolnych⁴². Wyodrębnia się również grupa gospo-

³⁸ *Mehrfachbeschäftigung in der asiatischen Landwirtschaft*, w: *Agrosoziologische Orientierungen*, hrsg. D. Jauch und F. Kromka, Stuttgart 1986, cyt. za: J. Turowski, *Socjologia wsi i rolnictwa*, TN KUL, Lublin 1995, s. 128; Zagadnienie gospodarstw dwuzawodowych było szeroko badane w polskiej literaturze zawodowej. Pierwszym większym opracowaniem było studium Marii Dziewickiej *Chłopi robotnicy*, Warszawa 1963, następnie to: M. Muszyński, *Ekonomiczna ocena dwuzawodowości w Polsce*, Warszawa 1973; tenże: *Transformacja ludności dwuzawodowej w jednozawodową*, Warszawa 1974.

³⁹ *Powszechny Spis Rolny 1996. Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych*, GUS, Warszawa 1998, s. 162, tabl. 2 i s. 178, tabl. 8.

⁴⁰ *Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Terazniejszość i przyszłość*, red. F. Tomczak, Warszawa 1988, s. 96 i n.

⁴¹ *Powszechny Spis Rolny 1996*, op. cit., s. 9.

⁴² J. Turowski, *Socjologia wsi*, op. cit., s. 133 - 134.

darstw ekologicznych, znajdująca się w stanie embrionalnym, która ze względu na warunki ma wielkie szanse rozwoju.

Zdaje się nie podlegać szerszej dyskusji, że zaobserwowane zjawisko wzrostu dwuzawodowości w rolnictwie indywidualnym w Polsce ma wyraźne cechy trwałości. Dowodzi temu zwiększona liczba gospodarstw o podwójnej orientacji zawodowej (tab. 15). Wynika to z szerszego oddziaływania wykształcenia, które jest z jednej strony czynnikiem powodującym trwałą migrację z rolnictwa, przy jednoczesnej niskiej jego opłacalności, a z drugiej strony powstawania instytucji i zawodów towarzyszących nowoczesnemu rolnictwu, które absorbuje szczególnie ludzi wykształconych, poszukujących awansu zawodowego w innych dziedzinach.

Realizowana w okresie powojennym polityka ekonomiczna nie sprzyjała racjonalizacji zatrudnienia w rolnictwie⁴³. Uznawanie priorytetu uprzemysłowienia kraju jako założenie strategiczne braku polityki zatrudnienia w rolnictwie przyczyniało się do „rabunkowej” gospodarki czynnikami ludzkimi. Powodowało to w wielu gospodarstwach brak rąk do pracy względnie feminizację gospodarstw. Z rolnictwa migrowały osoby głównie do 30 lat, tj. o pełnej zdolności produkcyjnej, powodując nadmierne starzenie ludności w stosunku do pozostałych sektorów gospodarki kraju. Brakuje wypracowanej długofalowej strategii rozwoju rolnictwa, stąd też sformułowane na wstępie naszych rozważań pytanie, czy zapewniona zostanie reprodukcja siły roboczej przy założeniu postępu technologicznego w rolnictwie, pozostaje pytaniem otwartym. Ludność rolnicza Polski, z uwagi na wysoką dzietność stanowiła dotychczas rezerwuari siły roboczej, bilansując wszelkie niedobory liczby ludności miejskiej.

Zarysowuje się alternatywa, czy w perspektywie najbliższej nastąpią istotne zmiany w strukturze indywidualnych gospodarstw rolnych, czy te zmiany będą ograniczone do *status quo* istniejącego układu struktury gospodarstw, czy wreszcie zmianom w strukturze gospodarstw będą towarzyszyć równoległe zmiany w zakresie infrastruktury rolnictwa i wszystkich ogniw gospodarki żywnościowej. Jest wysoce prawdopodobne, że bez wsparcia ze strony państwa w postaci dofinansowania tego sektora, nie będzie możliwa realizacja racjonalnego funkcjonowania tego sektora gospodarki⁴⁴. Zatem jednoznaczna odpowiedź na interesujące nas pytanie pozostaje nadal otwarta. Kolejny wyż demograficzny, który wystąpi w latach 2001 - 2005 spowoduje wysoką podaż roczników aktywnych zawodowo, w tym ogromnej większości pochodzących ze środowiska rolniczego. Utrzymanie jednak poziomu tej siły w wieku pełnej aktywności zawodowej będzie zależało od tego, czy zostaną spełnione warunki do pozostania młodych ludzi w rolnictwie i związanych z nim przemyśle rolno-przetwórczym. Czynnikiem sprawczym może być możliwość utworzenia większych obszarowo gospodarstw rolnych.

⁴³ A. P. Wiatrak, *Zmiany w zasobach siły roboczej zaangażowanej w rolnictwie polskim w latach 1950 - 1985*, „Studia Demograficzne”, PWN, Warszawa 1988, nr 1/91, s. 79.

⁴⁴ A. Czyżewski, *Wspieranie sektora rolno-żywnościowego w Polsce w strategii rozwoju do 2000 roku*, „Zeszyty Naukowe” WSB w Poznaniu, 1996, nr 1, s. 57 - 75.

**Typy gospodarstw domowych z użytkownikiem
gospodarstwa indywidualnego według grup obszarowych użytków rolnych, stan na dzień 12 czerwca 1996 r.**

Typy gospodarstw	Ogółem	Powierzchnia użytków rolnych w ha						
		1 - 2	2 - 5	5 - 10	10 - 15	15 - 20	20 - 50	50 >
Liczba gospodarstw								
Ogółem	2035664	460690	665871	519736	216737	89219	75040	8371
I – gospodarstwa rolnicze	765490	28516	133006	280454	170428	77747	68099	7240
II – gospodarstwa rolniczo-pracownicze	55732	3201	18026	23920	7489	2009	1030	57
III – gospodarstwa pracownicze i pracowniczo-rolnicze	542224	199301	230919	91769	14838	3234	1870	293
IV – gospodarstwa emerytów i rencistów	433324	161610	188529	69328	10646	2186	966	59
V – gospodarstwa z pozarolniczą działalnością gospodarczą	65323	25079	23467	10643	3108	1207	1351	468
VI – gospodarstwa utrzymujące się z niezarobkowych źródeł utrzymania innych niż emerytura i renta	25135	11316	9874	3046	572	161	131	35
VII – pozostałe	148436	31667	62050	40576	9656	2675	1593	219
wskazniki struktury w %								
Ogółem	100,0	22,6	32,7	25,5	10,6	4,4	3,7	0,4
I – gospodarstwa rolnicze	100,0	3,7	17,4	36,6	22,3	10,2	8,9	0,9
II – gospodarstwa rolniczo-pracownicze	100,0	5,8	32,3	42,9	13,4	3,6	1,9	0,1
III – gospodarstwa pracownicze i pracowniczo-rolnicze	100,0	36,8	42,6	16,9	2,7	0,6	0,3	0,1
IV – gospodarstwa emerytów i rencistów	100,0	37,3	43,5	16,0	2,5	0,5	0,2	0,0
V – gospodarstwa z pozarolniczą działalnością gospodarczą	100,0	38,4	35,9	16,3	4,8	1,8	2,1	0,7
VI – gospodarstwa utrzymujące się z niezarobkowych źródeł utrzymania innych niż emerytura i renta	100,0	45,0	39,3	12,1	2,3	0,7	0,5	0,1
VII – pozostałe	100,0	21,3	41,8	27,3	6,5	1,8	1,1	0,2

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Powszechny Spis Rolny 1996. Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych*, GUS, Warszawa 1998, s. 206 - 207, tabl. 18.

Obliczenia wykonano w Centrum Badań nad Rodziną AE w Poznaniu.

UWAGI KOŃCOWE

Sektor gospodarki rolnej w Polsce należy do najbardziej zaniedbanego, któremu nie poświęcono w okresie powojennym należytej uwagi i nie opracowano jego długofalowego rozwoju. Tymczasem rolnictwo, wiążące się z gospodarką żywnościową stanowi podstawowy, o strategicznym wręcz znaczeniu sektor gospodarki, przesądzający o suwerenności i niezależności naszego kraju. Nie ulega wątpliwości, że w długookresowym trendzie rozwojowym rolnictwo nasze znajduje się w chwili obecnej w punkcie zwrotnym w zakresie zmian technik wytwórczych, charakteru rolniczego gospodarowania, sposobu wiejskiego stylu życia, a więc zmian typowych dla fazy transmisji od rolnictwa tradycyjnego do nowoczesnego⁴⁵. Horyzont strategicznego programowania tego sektora winien być ustalony co najmniej na okres życia jednej generacji, a więc wymiany pokoleń producentów rolnych. Populacja ludzi młodych podejmująca decyzje o gospodarowaniu w rolnictwie winna się orientować dostatecznie wcześniej przed jakimi możliwościami i ograniczeniami staje. Wycofywanie się z rolnictwa po upływie jakiegoś czasu jest trudne a często wręcz niemożliwe. Gospodarka polska stanie zatem w najbliższej przyszłości przed koniecznością „wpasowania się” w złożone procesy integracji ze światowym systemem gospodarczym a w szczególności z Unią Europejską. Wieś polska i tereny rolnicze stanowią bowiem miejsce zamieszkania dla blisko 40% ludności kraju. Zatem społeczność ta winna mieć pełną wizję przyszłych warunków, w jakich przyjdzie jej żyć i pracować.

Polskie rolnictwo posiada stosunkowo duży potencjał produkcyjny. Pałącą kwestią jest jego prawidłowe wykorzystanie, zgodne ze współczesnymi wymogami nowoczesnej gospodarki żywnościowej, by mogło stać się konkurencyjne w porównaniu z rolnictwem innych państw. Rolnictwo polskie zatrudnia więcej siły roboczej aniżeli rolnictwo Unii Europejskiej. Liczba pełnozatrudnionych w polskim rolnictwie stanowi prawie połowę liczby zatrudnionych w całym rolnictwie Unii. Korzystniejsza jest również struktura wieku pracujących w polskim rolnictwie. Natomiast poziom edukacji zatrudnionych, mierzony liczbą lat nauki, jest znacznie niższy aniżeli w innych krajach⁴⁶.

Nadal podzielona jest opinia wśród ekonomistów, czy nasze rolnictwo powinno podążać ścieżkami rozwojowymi państw Unii Europejskiej, czy też szukać własnej drogi jego rozwoju. Wybór wariantu tej ścieżki zadecyduje w niedalekiej przyszłości o jego rozwoju.

⁴⁵ T. Hunek, *Strategiczne programowanie rozwoju rolnictwa. Związki między polityką wewnętrzną i zewnętrzną*, IERiGŻ, Warszawa 1996, s. 5 - 29.

⁴⁶ D. Czykier-Wierzbza, *Rolnictwo polskie a integracja z Unią Europejską*, op. cit., s. 126 - 127.

TRANSFORMATIONS OF DEMOGRAPHIC STRUCTURES
RELATED TO THE POPULATION INVOLVED WITH PRIVATE
FARMING DURING THE POST-WAR PERIOD IN POLAND

S u m m a r y

The aim of this work is an attempt to follow through such transformations in order to determine whether and up to what extent this population shall be further able to fulfill the role of a stimulator within the process of population reproduction for to assure some surplus in continuity of generations within the whole population of the country. And secondly – whether the resources of man power could be reproduced if we assume that because of modernization and technicization of agricultural production the volume of man power should diminish?

In order to realize the aim of the research work first of all the results of censuses from the periods 1921 - 1931 and 1950 - 1988 as well as of the micro-census from 1995 were used. An evolution of demographic structure of the researched population has been observed. Movements of migration proved to be an important factor of deformation of these structures; such movements were of most intensity during the period of parallel and very prompt industrialization and urbanization of the country. The movements in question have been stopped after 1989. Such a constant migration has caused not only visible aging of the population of farmers but also – a lack of wives for young farmers.

Characteristic standards of reproduction process in Poland respectively to countryside and town do show a decreasing tendency. A level which does no more assure simple continuity of generations within the countryside milieu has been observed only in 1995.

A decrease in number of children and migration of young people to the town milieu has caused an increase of the rate of the elderly.

Concentration and deconcentration trends dominated evolution processes of agrarian structure. Respective changes for private farms during three periods have been presented. The research work showed that the rate of amelioration of the structure of these farms was rather poor. Our agriculture is still characterized with the smallest extent of soil concentration in Europe.

Within the period of the last century important changes have occurred in relation with the ratio of the population that earns its living in agriculture and the other. A proportion of professionally active people has sharply decreased in relation with professionally passive people. Growing phenomenon of performing double job has been observed, as far as private farming in Poland is concerned.

Because of their great number of children the countryside population of Poland has been up to the present a reservoir of man power and, as such, contributed to fill up all lacks in this respect in urbanized areas. A maintaining of this phenomenon shall depend on the fact whether young people find enough good conditions for to stay in the countryside, i.e. in the agriculture and respective processing industries. A possibility of creating much more large farms is here a good chance for it could turn into reality.